

Faiq Ələkbərli
*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

III Yazı

Çar Rusiyası Türkmənçay müqaviləsindən (1828) dərhal sonra Azərbaycanın müsəlman əhalisini, o cümlədən türkləri Osmanlı Türkiyəsi və Qacarlar İmperiyası ərazisində yaşayan soydaşlarından və dindaşlarından ayırmaq üçün «tatar» anlayışını ortaya atmış, «tatar» istilahını «türk» məfhumuna qarşı qoymağa çalışmışlar. Çar Rusiyası Quzey Azərbaycan türklərinə «tatar milləti», türk dilinə «tatar dili», türk ədəbiyyatına «tatar ədəbiyyatı» adları verməklə, onları öz milli mənşələrindən, eləcə də Anadolu və Güney Azərbaycan türklərindən ayrı tutmaq məqsədi daşmışdır. Eyni zamanda bu dövrdə çar Rusiyası həmin siyasətin tərkib hissəsi kimi Quzey Azərbaycanı Qafqaz və yaxud Zaqafqaziya adlandırmışdı.

Bu o demək idi ki, çar Rusiyası Azərbaycan xalqına mümkün olduğu qədər «tatar» kimliyi çərçivəsinə salıb, onu türk kimliyindən və Azərbaycan vətəni düşüncəsindən uzaq tutmağa çalışıb. Çünki, həmin dövrdə çar Rusiyasının imperiya siyasətini həyata keçirmək yolunda türk kimliyi (Osmanlı və Qacarlarda hakimiyyətdə türk sülaləsi idi) və Azərbaycan kimliyi (Qacarlar dövlətinin əsas sütunu Azərbaycan vilayəti və onun yerli sakinləri olan Azərbaycan türkləri) qəbul edilməz idi. Bir

Ancaq çar məmurları xalqın adını və dilini saxtalaşdırmaqla yanaşı, onu da etiraf edirdilər ki, azərbaycanlılar mənşəcə və dil baxımından türkdürlər. Məsələn, 1836-cı ildə çar Rusiyasının məmurlarının «Rusiyanın Qafqaz arxasındakı əyalətlərinin statistika, etnoqrafiya, topoqrafiya və maliyyə baxımından təsviri» adlı yazdıqları 4 cildlik kitabın 3-cü cildində də açıq-aydın qeyd olunur ki, Azərbaycan xalqının danışdığı əsas dil türkmən, yaxud da türk dilidir: «Şirvanda hakim olan türkmən dili Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə adət üzrə

Quzey Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqı ölkənin adına uyğun azərbaycanlı adlandırmaq daha doğru olardı.6 Ancaq görünür, çar Rusiyası Qacarlar dövlətinin tərkibindəki Azərbaycan Türk xalqını nəzərə alaraq həmin dövrdə bu məsələyə müsbət yanaşmamışdır. Bu baxımdan A.Qriboyedov da Azərbaycan türklərini daha çox «tatar», «tatarlar» adlandırmışdır.

Ümumilikdə, çar Rusiyasının məmurları hesab edirdilər ki, «türk» anlayışı aradan qadıldığı halda Azərbaycan xalqının həm öz keçmişinə münasi-

baş verməsini ortaya qoymaq üçün çarizm ideoloqları çox ehtiyatlı mövqe tutaraq, məhz yerli mütəfəkkirlər tərəfindən yeni «xalq»ın – «tatar millət»inin ilk «Tarix»inin (A.A.Bakıxanov), ilk «ədəbiyyat»ının (M.F.Axundzadə), hətta, ilk yeni «ədəbi dil»inin ilk «qrammatikası»nın və adının (M.Kazım bəy) hər hansı formada müəyyənlişməsi məsələsini onların öz ixtiyarına buraxmışlar. Bəri başdan qeyd edək ki, çar Rusiyası daima özünə bağlı görmək istədiyi yeni «xalq» yaratmaq yolunda xeyli dərəcədə uğursuzluğa düşər olsa da, ancaq müəyyən qədər

sine bu coğrafiyanın əhalisinin böyük hissəsini təşkil edən Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin qədim dövrlərdən burada yaşadığını, daima bu və ya digər dövlətlərinin olmasını ortaya qoymuşdur. Ona görə də, ümumilikdə bu kitab I Nikolay və onun alimləri (B.Dorn, M.Brosse və b.) tərəfindən sözdə bəyənilsə də, faktiki olaraq çap olunmasına rəsmi icazə verilməmişdir.

Ancaq Bakıxanovun «Tarix»indən fərqli olaraq M.F.Axundzadənin 1850-ci illərdə Avropaya gətirdiyi komediyaları o dövrdə «Tatar dili»ndə,

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının yaranması və əsas mərhələləri

tatar dili adlandırılır; o, türk dili ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq bir-birini başa düşə bilər. Bu dil Zaqafqaziya türki adlanır».2 3 Həmin cildə getmiş olan bu yazının müəlliflərindən V.Leqkobitov xüsusi olaraq qeyd edir ki, «Zaqafqaziya ora (Azərbaycan –F.Ə.) müsəlmanların tatar adlandırılması ümumən yayılsa dağ əsassızdır, çünki onların dili tatar dilindən çox seçilir, ancaq düzünə

bəti dəyişəcək, həm də başqa türk millətləri ilə eyni kökdən olmadıqları məlum olacaq və bu da çar məmurlarını ruslaşdırma siyasəti həyata keçirib onları idarə etməkdə heç çətinlik yaratmayacaq. Beləliklə, XIX əsrdə «türk» və «Azərbaycan» anlayışına qarşı qoyulan «tatar», «tatar dili», «tatar milləti», «tatar ədəbiyyatı» anlayışlarının meydana çıxmasında çarizmin xüsusi «əməyi» olmuşdur.

uğurlar da əldə edə bilmişdir. Bütün hallarda, Quzey Azərbaycanın işğalının rəsmiləşdirilməsindən sonra (1828) çar Rusiyasının hər hansı yolla olursa-olsun Quzey Azərbaycan Türk xalqının adına, onun dilinə yeni ad uydurmaq niyyəti açıq şəkildə ortada idi. Bu baxımdan yerli xalq arasından çıxan və çarizmin siyasətinə xidmət edəcək ziyalılara ehtiyac var idi. Çar Rusiyası onların vasitəsilə Azərbaycan türklərinin millət adının və dilinin dəyişdirilməsinə, yeni bir «millət» və onun yeni «dili»nin, yeni «tarix»inin yaranmasına çalışırdı.

Məsələn, çar Rusiyası A.A.Bakıxanovun 1839-cu ildə fars dilində yazdığı («Gülüstan-İrəm»), 1843-cü ildə isə rus dilinə «Qafqazın Şərq hissəsinin tarixi» kimi tərcümə etdiyi milli «Tarix» kitabından əsasən, istediklərini əldə edə bilmişdir.

O, bir şeyində açıq şəkildə deyir ki, «çox hikmətli və qiymətli gövhər» olan bu kitabını rus ordusu generalı, Dağıstan hərbi dairəsinin komandanı M.Z.Arquntskinin xahişi ilə yazsa da, əslində bu əsərini xalqı və vətəni üçün qələmə almışdır: «Yarandisa xahişilə Moisey Zaxariçin, Yazılmalı oldu lakin, bu əsərim xalq üçün (seçmə bizimdir – F.Ə.)»9 Doğrudan da, Bakıxanov Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının ümumiləşdirilmiş «Tarixi»nə həsr etdiyi kitabında, çarizmin istədiyi yeni «xalq» məsələsinə əsasən əməl etməmiş, tam ek-

Sovetlər Birliyi dövründə isə «Azərbaycan dili»ndə nəşr olunmuş ilk «ədəbiyyat» nümunələri kimi qələmə verilmişdir və bu «ənənə» hələ də davam etdirilir.12 Bununla da, faktiki olaraq çarizmin «planlı yardımı» ilə Qafqazda yeni «xalq» kimi («tatar milləti») ortaya çıxarılmış istənilən Azərbaycan türklərinin «yeni» dilinin, ədəbiyyatının «yaradılması» məsələsində Axundzadə bilərəkdən ya da bilməyərəkdən bu prosesin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Axundzadə yazır ki, «Zaqafqaziya»da çoxluq təşkil edən tatar tayfaları Rusiyanın işğalına qədər «İran» şahları və Türkiyə sultanlarının hakimiyyəti altında olub.

Bu zaman müvafiq olaraq tatarlar arasında yazı işləri fars və türk dillərində aparılıb. Türk dilinin tatar dilindən (burada söhbət Azərbaycan türkcəindən gedir) köklü şəkildə fərqləndiyini yazan Axundzadənin fikrincə, bu səbədən «tatarlar (yəni Azərbaycan türkləri-F.Ə.) indiyə qədər xalis tatar dilində ədəbiyyatdan məhrumdurlar və bu dildə oxumaq üçün orijinal əsərlərə təsadüf edilmir; əgər tatar dilində bəzi əsərlər varsa da, onlar ya başqa dillərdən tərcümə edilmiş, ya da fars, türk və ərəb sözləri ilə dolu anlaşılmaz bir dildə yazmışlar». Üstəlik, Axundzadə çarizmin təbliğatına uyğun olaraq Quzey Azərbaycanı da ya «Qafqaz» ya da «Zaqafqaziya ölkəsi»14 kimi qeyd etmişdir. O, «Azərbaycan» dedikdə isə Qacarların vilayətlərindən birini nəzərdə tutmuşdur.

Bu o demək idi ki, çar Rusiyası Azərbaycan xalqına mümkün olduğu qədər «tatar» kimliyi çərçivəsinə salıb, onu türk kimliyindən və Azərbaycan vətəni düşüncəsindən uzaq tutmağa çalışıb. Çünki, həmin dövrdə çar Rusiyasının imperiya siyasətini həyata keçirmək yolunda türk kimliyi (Osmanlı və Qacarlarda hakimiyyətdə türk sülaləsi idi) və Azərbaycan kimliyi (Qacarlar dövlətinin əsas sütunu Azərbaycan vilayəti və onun yerli sakinləri olan Azərbaycan türkləri) qəbul edilməz idi. Bir sözlə, çarizmin əsas məqsədi Quzey Azərbaycan xalqının etnik mənşəyini «türk», vətən mənşəyini «Azərbaycan» amilindən uzaqlaşdırmaqla, Qacarlara, o cümlədən Güney Azərbaycan və Osmanlı Türkiyəsi türkləri ilə bütün əlaqələri qırmaq və bu xalqların dillərinin, milli köklərinin fərqliliyini ortaya qoymaq idi...

sözlə, çarizmin əsas məqsədi Quzey Azərbaycan xalqının etnik mənşəyini «türk», vətən mənşəyini «Azərbaycan» amilindən uzaqlaşdırmaqla, Qacarlara, o cümlədən Güney Azərbaycan və Osmanlı Türkiyəsi türkləri ilə bütün əlaqələri qırmaq və bu xalqların dillərinin, milli köklərinin fərqliliyini ortaya qoymaq idi.

Belə bir mövqedən çıxış etmək çar Rusiyasının məmurlarının hazırladıqları sənədlərdə, hesabatlarda və ayrı-ayrı yazılarda da öz əksini tapmışdır.

qalsa, onlar bir kökdəndirlər».

Bu barədə rus məmuru və mütəfəkkiri A.Qriboyedov da Peterburqa göndərdiyi hesabatında Azərbaycan xalqının bir olduğunu və hamısının özünü türk saydığını yazmışdır. Bu faktordan çıxış edən A.Qriboyedova görə, Rusiya ya Azərbaycanı bütövlükdə işğal etməli, ya da onu parçalayıb Arazdan şimalda yaşayanları «oğuz», yaxud «tatar» adlandırmaqla onları bir-birindən ayırmaqlıdır. Onun başqa bir hesabatında isə təklif edilirdi ki,

Maraqlıdır ki, çar Rusiyası tərəfindən yeni «millət»-«tatar milləti» yaratmaq məsələsinə yerli ziyalılar (A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Mirzə Kazım bəy və b.) müxtəlif üsullarla cəlb olunmağa çalışılmışdır. Belə ki, çarizm ideoloqları öz imperiya maraqlarını həyata keçirmək üçün yeni «xalq» yaratmaq, bu anlamda da həmin yeni «xalq»ın qarışıq «tarixi»ni yazmaq, yerli «ədəbiyyatını» ortaya qoymaq və özünəməxsus «dili»nin olduğunu isbat etmək idi. Bütün bunların təbii şəkildə